

Дмитро НАЛИВАЙКО

ШУКАЮЧИ ЄДНОСТІ ЗІ СВІТОМ І ЛЮДЬМИ. РІЛЬКЕ І РУСЬ

У цієї статті є своя історія, про яку слід сказати стисло – щоб пояснити децю в її змісті та його вислові. Ще десь 1968 року я написав статтю «Рільке і Русь», близько аркуша обсягом, для часопису «Вопросы литературы». У тому вигляді, в якому я її надіслав, редакція статтю відхилила, але запропонувала її доопрацювати, поставивши вимоги, з-поміж яких головними були: «уточнити» назву, замінивши «Русь» на «Росію», і доповнити її матеріалами про перцепцію поетом російської літератури. Переробляти статтю я не став, бо «уточнена» назва вимагала й таких змін її змісту, що втрачався сенс публікації. Адже тільки «Русь» може бути більш-менш відповідним означником тієї духовної реальності, котру Рільке відкрив і домислив, мандруючи по Східнослов'янщині, сприйнятої ним як цілісність, закорінена в народному світосприйманні й культурфілософії. Україна не є частиною Росії, тоді як Русь – це її давній етнонім, поширений і на Росію.

Через певний час я включив цю статтю під назвою, яка збережена в цій публікації, до книжки «З історії українсько-європейських літературних зв'язків /XIX – початок XX ст./», яку восени 1970 року подав до видавництва «Дніпро». В ті часи книжки просувалися до видання повільно, а ті, що викликали сумніви у видавництві, – роками, то ж моя книжка дійшла до друку тоді, коли у вищому ешелоні республіканського керівництва відбулися зміни і до керма став Щербицький. У 1973 році книжка була знята після другої верстки, набір розсипаний, а головний редактор видавництва Анатолій Янченко, поспівчувавши авторові, потай подарував примірник верстки.

*За цим примірником і подається стаття. Автор не став її переробляти, лише зробив деякі скорочення і водночас вніс деякі доповнення, власне, вилучення, зроблені ретельними редакторами книжки. Це справді публікація ненадрукованого у свій час, котра, сподіваюся, становитиме певний інтерес і нині.**

18.02.2001

Дмитро НАЛИВАЙКО

В історії українсько-європейських літературних зв'язків кінця ХІХ–початку ХХ ст. одне з найцікавіших явищ – українські мотиви у творчості Райнера-Марії Рільке (1875–1926), видатного австрійського поета, вплив якого на новітню європейську поезію дуже значний.

Як відомо, Рільке мав глибокі та тісні зв'язки зі слов'янським світом, і цей світ відіграв важливу роль в його духовному житті й творчій еволюції. І відповідно українські мотиви поезії Рільке з'являються в потоці його загальнослов'янських інтересів і захоплень, тем і мотивів, зрештою, філософсько-поетичних концепцій. Це той контекст, в якому розкривається дійсний зміст українських мотивів поезії Рільке, значною мірою "підтекстовий"; взяті ж поза ним, вони набувають вигляду розрізнених епізодів.

Зв'язки Рільке зі слов'янським світом мають глибоке біографічне коріння: народився він у Празі, тут же минули його дитинство та юність, тут же відбулося його становлення як поета. Відкритим лишається питання про віддалене чеське походження його батьків; принаймні, коли Р.-Г. Гейгродт, автор першої ґрунтовної монографії про Рільке, назвав його "напівслов'янином", це не викликало у нього заперечень, хоч на деякі інші твердження дослідника щодо його біографії й духовної еволюції він реагував гостро й рішуче їх відхиляв¹. Втім, принципового значення це питання не має, набагато важливішим і цілком безперечним є той факт, що атмосферою чеської столиці пройнялися його свідомість і поетичний світ, що нею дихає його рання лірика, в якій Прага і загалом Чехія, її народне життя та історія, її «духовна сутність» — одна з провідних тем. Найповнішого вираження набула вона у збірці «Жертви ларам» («Larenopfer», 1896), сама назва якої говорить про те, що це вдячний дарунок поета землі, на якій він народився, яка, власне, була його вітчизною.

Йдеться в цій збірці про минуле Чехії і про повсякденне життя сучасної Праги, про чарівну природу краю і його не менш чарівну народну пісню, але ведуть усі ці теми до єдиного центру і в своїй сукупності мають, за задумом поета, розкривати основне — самотньо-духовну сутність чеського народу, неповторну мелодію його душі, в якій так примхливо переплелися смуток і веселощі, лірика і гумор. Центральна постать чеської історії для Рільке – Ян Гус, а ця історія загалом – це велич і слава, що обернулися жорстокою катастрофою, залишивши в душі народу глибокий трагічний слід. Однак це вже далеке минуле, що відбилося в камені Градчина, що витає в старих кварталах міста, – давні трагедії і страждання, які переплавилися в солодкий біль спогадів. Над фронтами величних древніх палаців

звили гнізда голуби, на сувору готику нашарувалося, мов грим, легко-важно-життєрадісне рококо, і на лиці Праги немов зайшла сумовита усмішка. Усміхається молодому поетові й природа Чехії, але це вже інша усмішка – не камінно застигла й сумовита, а м'яка, життєрадісна, сповнена приязні й довірливості. У ландшафтах Чехії він знаходить відбиття душі народу, визначальними рисами якої, на його думку, є любов, приязнь і довірливість. Та найяскравіше вираження його душі – народна пісня, котра молодому Рільке здається чистим втіленням любові, відкритого й довірливого ставлення до людей і світу.

Не важко помітити, що ці уявлення Рільке про любов і миролюбність як визначальні риси душі чеського народу, своє походження ведуть від відомої концепції Гердера про слов'ян як націй мирних трударів, у характері, в мирній діяльності яких втілилася гуманність, котра притаманна людській природі, і є вищим законом та вищою метою буття. Ось ця гердерівська концепція слов'янства, як особливої духовної субстанції зі специфічною роллю в майбутті європейської культури, пустила в Чехії глибоке коріння, і не лише серед чеських письменників і вчених (згадаймо Шафарика, Колара та інших будителів), але й серед німецької інтелігенції Праги, яка становила безпосереднє оточення молодого Рільке.

Ця ж традиція орієнтувала його інтерес до слов'ян далі на схід, до Русі, в якій «гердеристи» вбачали серцевину слов'янського світу, «чисте втілення» слов'янської сутності. І справді, в плані пізнання поетом слов'янського світу Чехія була ніби прелюдією до відкриття Росії й України, котре стало, як відомо, переломною подією в його духовному житті й творчій еволюції.

Сам поет значення цієї події схарактеризував так: «Росія (і в цьому ви самі переконаєтесь, ознайомившись із моїми книгами, зокрема з «Часословом») стала, в певному розумінні, основою мого переживання й сприйняття світу, так само, як починаючи з 1902 року, Париж — Незрівнянний! — став для мене субстратом творчої волі».² Рільке називав Росію своєю «духовною вітчизною»; наприклад, 1904 року він писав Лу Андреас-Саломе, своїй супутниці в мандрах по Росії і Україні: «Росія — це моя вітчизна, вона належить до тих великих і сповнених таємничості реальностей, якими я живу»³. І вже незадовго до смерті він говорить в листі до Л. Пастернака: «Все, що стосується Росії, залишається для мене близьким, милим, святим», воно «назавжди увійшло до того, що є основою мого життя»⁴.

Тут необхідно внести важливе уточнення: те, що Рільке називав своїм «російським досвідом», «основою переживання й сприйняття

світу», засновувалося не тільки на його власне російських, а й значною мірою на українських враженнях. Центром його широких «російських інтересів» була проблема «народу Русі» як носія особливого світосприйняття, заснованого на органічних зв'язках із природою й людьми, на зовсім іншій системі духовних і моральних цінностей. Його поет відкрив під час мандрів по Росії й Україні, передусім у селян з берегів Дніпра і Волги, «прийомним братом» яких, за виразом французького дослідника Ж.-Ф. Анжело, «він тоді відчув себе»⁵. Ці враження Рільке й називав своїм «російським досвідом», причому Росія й Україна були для нього однією «святою Руссю», одним світом, сприйнятим в різкому контрасті з буржуазною Європою, однією історіософською й поетичною реальністю. Саме Русь і є найадекватнішим означником цієї реальності, що існувала в духовному світі поета.

Основне завдання цієї статті й полягає у з'ясуванні ролі, «питомої ваги» вражень, які виніс поет з України, і загалом українського елементу в його творчості 1899–1904 років, у становленні його нового світосприйняття, нової поетичної концепції буття, яка найповніше вираження знайшла у збірках зазначеного періоду.

Спонукуваний глибоким інтересом, Рільке на порозі нового століття, в 1899 і 1900 роках, здійснив дві подорожі по Росії. Під час першої, короткочасної (квітень–травень 1899р.) подорожі він побував у Москві й Петербурзі, знайомлячись в основному з російською культурою. Глибинна, народна Русь цього разу ще не увійшла в поле зору поета. Найбільш хвилюючою подією під час цієї подорожі були для нього відвідини Льва Толстого у його московській квартирі. Вже при цьому першому знайомстві Росія справила на Рільке глибоке враження. Але це був ще тільки перший поштовх, тільки зародження нового поетичного сприймання і передчування світу. «Світ поки що не пройшов другого дня творіння, — писав тоді Рільке в одному з листів із Москви. — Вода й суша ледь починають ділитися в мені»⁶.

Повернувшись до Німеччини, Рільке з головою поринає в ретельну підготовку до нової, тривалішої і ближчої зустрічі з Руссю. Посилено вивчає він російську мову, читає в оригіналі Лермонтова й Льва Толстого, Достоевського й Чехова, знайомиться з історією Росії й України (особливу увагу приділяючи історії Київської Русі), а також з російським і українським фольклором. Важливо зазначити, що в планах другої подорожі, як це видно з його листів до матері, Рільке почесне місце відводив Україні й Києву, сподіваючись знайти там вихідні джерела руської культури, втілення «сутності Русі»⁷. Про свій

намір відвідати Київ повідомляв він також у листі до Л. Пастернака (від 5 лютого 1900 року), зазначаючи при цьому: «Перед лицем цього прийдешнього я почувуюся, як дитина напередодні свят-вечора»⁸.

І під час другої подорожі, яка відбулася весною та влітку 1900 року, поет продовжує вивчати російську культуру, розширювати коло знайомств із російською артистичною інтелігенцією. Вдруге, цього разу в Ясній Полянні, відвідує він Льва Толстого після чого залишає в шоденнику широкий і цікавий опис цього візиту. В його уяві образ Толстого був невіддільний від образу Росії, більше того, через образ цього письменника, — «першої людини цієї нової країни», «вічного росіянина», — він значною мірою сприймав Росію і тлумачив її. З Ясної Поляни він їде в Україну і на початку червня 1900 року прибуває до Києва, де проводить понад два тижні. Безперечно, Київ належить до найсильніших вражень, що їх зазнав поет під час мандрів по Росії й Україні і загалом у своєму житті. Але сприйняття Києва у Рільке глибоко своєрідне: він цілковито відкидає в ньому те, в чому бачить породження нівелюючої буржуазної цивілізації, і безмежно цінує те, в чому відкривалася йому «одвічна руська сутність», насамперед пам'ятки культури давньої Русі й української культури XVI—XVIII ст. Із глибоким інтересом і любов'ю вивчав він «давні церкви і собори, в яких багато старих картин і дорогоцінних реліквій». Таку ж величезну зацікавленість викликали у нього натовпи прочан «з усієї святої Русі», які заповнювали київські церкви і собори: тут уперше поет зіткнувся з народною, селянською Руссю, яка постала перед ним в єдиному духовному пориві до Бога. Загальновідомо, якими глибокими й плідними стали для Рільке київські враження: саме з них виник його ушлавлений «Часослов». «Без Києва «Часослов» немислимий»⁹ — писала німецька дослідниця С.Бруцер, виражаючи поширену серед літературознавців думку. Так, майже дослівно, повторює її польський учений А.Рогальський: «Можна допустити, що якби не Київ, Рільке ніколи не написав би «Часослова»»¹⁰.

На першому плані у Рільке під час другої подорожі — ознайомлення з глибинною, народною Руссю, спроба проникнути в її «езотеричний» духовний і моральний світ, який вабив поета обіцянкою подолання «механічності життя» і відчуженості людини, що породжувалися розвиненою буржуазною цивілізацією. Після Києва розпочалося його майже двомісячне паломництво по Україні і Волзі, зустрічі з простими людьми, які залишили глибокий слід в його поетичній пам'яті. Спустившись Дніпром до Кременчука і відвідавши могилу Шевченка в Каневі, він їде в Полтаву, а звідти в

навколишні села з тим, щоб «природу і людей зблизька побачити»¹¹. Ці враження відбилися — на це поет вказує в щоденнику — в «Часослові», зокрема у вірші «В селі стоїть остання хата...», де маємо характерне для Рільке сприйняття українського пейзажу «під знаком вічності», на тлі безмежності часу і простору. Перебуванням у Полтаві навіяні також дві його поезії із «Книги картин»: балада «Карл XII їде по Україні», пройнята фольклорними мотивами, і вірш «Буря», сповнена бурхливої експресії лірична варіація на тему байронівської поеми «Мазепа». Трохи згодом, у липні 1900 року, він провів кілька днів у невеликому селі під Ярославлем, а потім ще гостював у російського народного поета С. Дрожжіна в селі Завидово біля Твері. Наприкінці серпня того ж року він «з тяжким серцем» залишив Росію, цього разу, всупереч його сподіванням, уже назавжди.

До цього необхідно додати, що Рільке не обмежувався безпосередніми враженнями від України, — він цікавився її історією, фольклором, а також певною мірою й літературою. Досить ґрунтовно вивчав він історію України, причому, як про це свідчать нотатки його студій (Studienhefte), найбільше його вабила історія Київської Русі. На все життя стала для Рільке одним з найулюбленіших поетичних творів перлина давньоруської літератури — «Слово о полку Ігоревім». У 1902—1904 роках він переклав його на німецьку мову, і цей переклад за глибиною проникнення в оригінал і тонкістю його відтворення залишається й на сьогодні одним із найкращих в німецькомовних країнах. «Слово...» Рільке переклав у тому ж ключі, в якому його перекладали українські чи російські поети ХХ ст., тобто сучасною німецькою мовою, не вдаючись до її архаїзації. А Боян, легендарний давньоруський співець, про якого йдеться у «Слові», став для нього символом справжнього поета, «поета вічності». І цікаво вказати, що образ Бояна, як це видно із запису Рільке в щоденнику, асоціювався у нього з кобзарями, яких він зустрічав під час мандрівки по Україні, — це «сивий сліпець», який «співає про неозору минувшину, вдаряючи по небагатьох вісших струнах», а «його брови вигинаються арками над незрячими очима», які, однак, прозрівають те, чого не бачать зрячі, — вічність і безмежність життя.¹² Слід сказати, в цьому асоціюванні Бояна з кобзарями нема нічого несподіваного: «Слово...» було сприйняте Рільке в нерозривному зв'язку з українським фольклором, для нього це були внутрішньо єдині поетичні реальності.

А фольклорові, українському і російському, він надавав значення цілком виняткового в пізнанні Русі. Він вважав фольклор тим вікном,

через яке можна заглянути в глибини народної душі, заглиблення в фольклор означало для нього проникнення в стихію її «органічного світовідчуття». І тому такі численні в його архівах виписки з фольклорних збірників, з наукових праць про слов'янську міфологію, про російський і український фольклор, а в його підході до російської і української поезії основним критерієм була близькість того чи іншого поета до фольклору, до вираженого в ньому народного світовідчуття. Звідси, до речі, його повна байдужість до сучасників, російських символістів, холодно-шанобливе ставлення до Тютчева та Фета і великий інтерес до російських народних поетів від Кольцова до Дрожжина, а також до творчості Шевченка.

Зародження зацікавленості Шевченком відноситься до часу, коли Рільке, готуючись до другої подорожі по Русі, знайомився з літературою про Україну. Зокрема, тоді він зробив виписки із історії літератури, писаної французькою мовою, про Шевченка, які збереглися в його архіві¹³. Як зазначалося, під час подорожі по Україні він відвідав разом з Лу Андреас-Саломе могилу Шевченка в Каневі. Лу зафіксувала у своєму щоденнику, що вони дивилися в Третьяковській галереї портрет Шевченка роботи Крамського. Як свідчить ще один її запис, знайомилися вони також із живописними творами самого Шевченка: «Шевченко Т.Г., автопортрет і малюнок сепією, присвячені його другові, також кріпакові, з яким він заприятелював в Оренбурзі, куди був зісланий у солдати за малоросійську пропаганду свободи». Отже, Рільке був обізнаний з візуальним образом Шевченка. Перед від'їздом до Німеччини він придбав у Петербурзі видання «Кобзаря» в російських перекладах /видання І. Білоусова/; ця книжка, на титульній сторінці якої рукою поета позначено: St. Peterburg, am 13. August 1900, зберігалася в його бібліотеці до кінця життя.

Не входячи ґрунтовно в це питання /воно потребує окремої розвідки/, зазначу пунктирно, що відгомін Шевченкового «Кобзаря» присутній у творчості Рільке: в прозових «Розповідях про благого Бога», в поетичних збірках «Часослов» і «Книга образів». У названій прозовій збірці це передусім оповідання «Пісня про правду», де виведено образ сліпого співця, кобзаря Остапа, в якому втілена могутня сила слова, якою він піднімає люд на повстання. Вплив Шевченка відчутний в пейзажі України, змальованому в «Пісні про правду». Його атрибутивними компонентами, що організують картину, виступають, як і в Шевченка, неозорий степ і високі могили: «...вдень можна було побачити постаті, які з'являлися на гребені

могил, що в чеканні височать серед плоскої даліни. Ці могили, поховання воїнів минулих часів, піднімаються по всьому степу, немов застиглий уві сні прибії”.

Цей же пейзаж спливає у вірші “Година край дня...”, яким завершується «Книга життя чернечого», перша частина “Часослова”, де поет звертається до своєї душі, охопленої ностальгійним смутком:

Sei Heide und, Heide, sei weit.
Habe alte, alte Kurgane,
Wachsend und kaum erkannt
Wenn es Mond wird ber das plane
Langvergangene Land.¹⁴

І тут в нічній тиші з’являється Старий, як з’явився в “Пісні про правду” сліпий кобзар, якого слухач розповідей, хлопчик-каліка Евальд, приймає за Бога, з чим оповідач згоджується. Цю ж конотацію маємо і в даному вірші:

Sei Heide, sei Heide, sei Heide,
dann komt vielleicht auch der Alte,
den ich kaum von der Nacht unterscheide,
und bringt seine riesige Blindheit
in mein ho iwrchende Haus herein¹⁵

Відгомін Шевченка, але в іншому контексті, знаходимо і в першому томі «Нових поезій» /1907/. Це вірш «Смерть поета», навіяний Рільке посмертною маскою Шевченка. Його зміст пов’язаний з медитаціями Рільке про «справжнього поета» і про його сутність, котру він схильний вбачати передусім в органічній єдності зі світом і людьми. Висловлюючи цю ідею, атрибутивну для його поетичного світогляду, Рільке звертається і до реалій українського ландшафту, до краєвиду, що відкривається з Чернечої гори:

Ті люди, що живим поета знали,
Не відали, яким єдиним він
Зі світом був, його лицем ставали
Ці води, гори, ниви цих долин

/Переклад М.Бажана/

Слід тут вказати й на те, що великий інтерес у Рільке викликав також Гоголь, причому найбільше його вабили українські повісті великого письменника, в яких напрочуд поетично змальовано народне життя, народний побут і психологія. Цінував він «Тараса Бульбу», цю героїчну епопею української минувшини; сліди її читання помітні в тій же «Пісні про правду», де кобзар Остап, співаючи селянам про славні діяння козацьких ватажків, поряд з іменем Остриниці та Наливайка згадує ім'я Бульби («Слава Бульби, Остриниці та Наливайка здавалася непорушна, а відданість козаків – віковічна»), а в іншому місці – ще й Кирдяги та Кукубенка, які теж є персонажами гоголівської повісті. Також цікавила Рільке особистість Гоголя, і в листі до Горького він характеризував його як «глибоко руську людину»¹⁶.

Отже, Рільке був досить широко обізнаний і з науковою, і з художньою літературою про Україну, але особливо вагомими й продуктивними для його творчості були безпосередні зустрічі з нею, її природою і народом, її древньою столицею Києвом. Передусім ці враження, злившись в один потік із враженнями від подорожі по Росії, спричинилися до перелому в його духовному житті й творчій еволюції. До речі, дослідники на рідкість однастайні в думці, що саме мандрями по Русі завершилися «літа науки» Рільке й відкрилася пора його творчої зрілості, що «справжній Рільке» починається «Часословом» і «Книгою образів», в яких знайшло перше поетичне вираження його нове світовідчуття, винесене з мандрів по Україні й Росії.

Ранній Рільке був неоромантиком, який багато в чому повторював мотиви, настрої, форми романтизму початку XIX ст., особливо поезії гейдельбержців і «Книги пісень» Гейне. Домінуючі мотиви його перших збірок — природа, мрія і кохання, причому в ліричній інтерпретації поета вони постають як затишні пристановища душі, що їй нестерпні банальність і нищість навколишньої дійсності. У природі молодий поет ще шукає мальовничості, пройнятої елегантним настроєм, природа його ранніх збірок — це квіти, верби, печальне згасання вечорів, дівоча голівка біля вікна, відкритого в сад, таємниче місячне сяйво, а її відчуття ще надто традиційне й неглибоке — у порівнянні з його ж поезією 1900-х років. Це ще не «праландшафт», не «живий космос», тут ще нема занурення в її бездонні глибини, нема могутньої експресії, яка породжує враження повного злиття ліричного «я» зі стихіями природи і життя.

Важливо зафіксувати, що саме мандри по Україні, а далі по Волзі і були тим інтенсивним поштовхом, який пробудив у Рільке цілком

нове сприймання природи. Як нотував поет у щоденнику, тут уперше природа постала перед ним в усій своїй величї й безмежності, ніби звільнена з-під маскуючого покриву цивілізації, – природа в її стихійній первозданності. Серед українських і приволзьких степів його охопило відчуття зустрічі віч-на-віч із глибинними джерелами буття, з могутнім потоком стихійних творчих сил природи — вічного «становлення, буття і нового становлення». Ця природа, записав він у щоденнику, «вчить осягати безмежність. Те, що я бачив раніше, було лише образом краю, і ріки, і світу. Тепер же вони постали самі, в їхній сутності. Мені здається, ніби я став свідком творення світу. Якщо ж спробувати кількома словами виразити всю суть, то слід сказати: бачу речі очима Бога-Творця»¹⁷.

Ніби побачена «очима Бога-Творця», природа України й Поволжя стає для Рільке «праландшафтом» в усій його безмежності, вічності й первозданності. Віднині, як слушно зазначив польський літературознавець А. Рогальський, на кожний ландшафт і кожна землю він буде дивитися крізь призму цих вражень¹⁹. Водночас, його поетичному сприйманню української й російської природи, як засвідчують «Часослов» і «Книга образів», притаманна інтенсивна динамічність: ця природа була для нього не застиглими величними картинами, а немовби матеріалізоване пластичне втілення вічного руху, вічного становлення світу.

Та чи не найважливіше вказати на те, що українські й приволзькі рівнини пробудили у Рільке інтенсивне відчуття глибинного зв'язку із землею, з матеріально-почуттєвим світом, ту його уславлену «жадобу реального», яка посилюватиметься з кожною збіркою і, пройшовши школу нового французького мистецтва, школу Родена і Сезанна, завершене вираження знайде в «Нових поезіях» (1907—1908) з їхньою одухотвореною предметністю образів, з їхньою витонченою й динамічною пластичністю. Однак то ще майбутнє, а поки що Рільке, фіксуючи появу цього нового світовідчуття, цієї «жадоби реального», під час подорожі заносить у щоденник вірш із такими знаменними рядками:

... van allen ändern will ich abseits gehn
mein Leben will ich bauen Stein für Stein
nicht aus den Trummein fürstlicher Fassaden,
aus Quadern, welche noch in Wasser baden,
aus Bergen, welche noch in Wiesen stehn¹⁹.

Вірш звучить, як декларація зречення романтичних наслідувань і ремінісценцій, як запевнення у відданості предметно-чуттєвій реальності, яка віднині й має стати основним «будівельним матеріалом» поетичного світу Рільке. Це нове розуміння завдань і цілей поезії, що складалося у нього під час мандрів по «праландшафтах» України й Росії, поет сформулював також і прозою: «Я кажу: так, все те, що зримо, повинне стати поезією! О, як я зрадив, коли дійшов цього висновку! І все-таки я ще не можу остаточно повірити, що раніше помилявся — хоча...»²⁰

Рільке відходить від неоромантизму і символізму, які перепліталися в його ранній творчості (явище, характерне також для Георга Гофманстала й загалом німецькомовної поезії того періоду); в його зрілій творчості образи предметно-чуттєвого світу — не уособлення душевних станів, не символи надприродної реальності, а безпосередній предмет і мета поезії; в розкритті «забутої сутності» речей, їхнього «прихованого життя» тепер він бачить зміст і цінність поезії. Поезія Рільке стає вираженням злиття природи й душі як єдиного потоку буття — зовнішній світ стає внутрішнім і внутрішній зовнішнім. Суть поета в нерозривному зв'язку зі світом і речами, такому повному, що здається він взаємопроникненням, — проголошує Рільке у цитованому вірші «Смерть поета» із «Нових поезій».

Як уже було сказано, в природі України і Поволжя Рільке відчув дихання «живого космосу», і вона стала для нього «праландшафтом», грандіозним символом становлення світу. На тлі цієї природи і в органічному зв'язку з нею сприйняв він «Русь», народ України й Росії, його внутрішню, духовну сутність. Це його сприйняття знайшло яскраве вираження в уже згадуваній «Пісні про правду»: «Ті могили – погребіння минулих часів — розкидані по всьому степу, немов застигли, заморожені хвилі, — пише Рільке. — В цій країні, де могили ніби гори, люди немов безодня. Темні загадкові глибини несуть у собі цей мовчазний та зажурений народ, і його слова тільки слабкі та хисткі мости до його дійсного буття. Іноді піднімаються чорні птахи над могилами. Іноді вриваються несамовиті пісні і щезають в присмеркових глибинах цих людей, тоді як птахи зникають у небі. А навкруги все здається безмежним. Навіть хати не можуть захистити від безмежності: їхні віконця переповнені нею». На цьому малюнку, сповненому незвичайної ліричної експресії, лежить певний наліт екзотичності, але набагато важливіше тут інше, — характерне для Рільке прагнення проникнути в душу «народу степів» через природу, «праландшафт». І в ньому, зрештою, він знаходить ту ж «неза-

вершеність творіння», те ж становлення, ту ж невечерпність, що і в природі.

Наведений уривок характерний ще в одному відношенні. Його поетичний лад засновується на паралелізмі образів птахів і пісень, безмежності степових просторів і бездонності душевних глибин «людей степів», і цей паралелізм ненав'язливо і водночас експресивно передає єдиний ритм життя природи і людей, їх злитність. А це вже не що інше, як поетичне вираження чи не найціннішого відкриття, винесеного Рільке з мандрів по Росії й Україні, — відкриття того, що тут люди зберегли близькість до природи, здатність розуміти її і жити з нею одним життям. Для просвіщеної Європи, — каже поет в «Розповідях про благого Бога», — речі — тільки камені, іноді коштовні, але їхня душа для неї мертва, а на Русі «вони стають хлібом, яким живе народ». У просвіщеній Європі — «зречевлення душ», яке катастрофічно посилюється, а Русь була сприйнята поетом, як її антитеза, як світ із «живою душею», з одухотворено-пантеїстичним перечуванням речей і буття. Одне слово, як світ, в котрому людина ще не зазнала руйнівної дії процесів відчуження, цього неминучого породження високорозвиненої капіталістичної цивілізації. Чи не в цьому й полягає головна причина того, що Рільке пройнявся справді безмежною симпатією до Росії й України, до народного світовідчуття, котре прийняв як «основу свого сприймання й переживання світу».

Як відомо, відчуження — це спотворення зв'язків між людиною і предметом її праці, матеріальним виробництвом, що тягне за собою спотворення всіх її життєвих зв'язків і проявів. Розкриваючи суть відчуження, Маркс писав, що в капіталістичному світі людина стає в один і той же час *предметною* для себе і водночас чужою для самої себе..., що її прояви життя стають її відчуженням від життя, її прилучення до дійсності — виключенням її з дійсності, *чужою* для неї²¹.

Основну причину «неприродності життя» Рільке вбачав у тому, що сучасна людина втратила органічні зв'язки зі світом і людьми, відчуття нескінченності буття і свого злиття з ним, здатність розуміти речі, їх «приховане життя». Особливе місце в світосприйманні й естетиці Рільке відведено речам: речі були для нього не власністю, не утилітарними цінностями, в його поетичній філософії вони — згустки «живого космосу», які живуть одним життям з людиною, виступаючи ніби її продовженням, матеріалізованим вираженням її сутності. А сучасна цивілізація, вважав поет, перетворила світ речей у власність, встановила «тиранію над речами», яка руйнує природні зв'язки людини зі світом і породжує, зрештою, «видимість життя», — бо

«тиранія над речами» мститься тим, що людина сама «зречевлюється»: вона не відчуває більше себе частинкою «живого космосу», не знаходить у ньому й через нього відчуття «братерського зв'язку» з людьми і речами. «Тиранія над речами», руйнуючи природні зв'язки людини, прирікає її на трагічний розлад зі світом і людьми, на змертвіння душі.

Слід сказати, не тільки Рільке, але й інші визначні європейські поети, його сучасники, болісно відчували дію процесів відчуження і навколишню дійсність сприймали, як торжество «мертвої матерії», де людина зречевлена, зведена до «функціонуючої одиниці» виробничого процесу або «гвинтика» бюрократичної машини. Як реакція на цю дегуманізовану дійсність, європейську поезію охоплює «жадоба первозданного», що сприймалося як синонім «людського», як засіб протидії грубому натискові «механічної цивілізації». Так, Г. Аполлінер мріяв про відродження «античного реалізму» з його могутнім, повнокровним сприйманням і переживанням буття. Г. Тракль і загалом ліві експресіоністи волали до глибинних духовних і моральних потенцій людини, спроможних, як їм здавалося, перетворити її в самодостатню духовну силу, котра «сама кує свою долю». В. Ейтс звертався до світу давньої Ірландії, її міфів і саг, світу, в якому людина зливалася з вільними стихіями природи. Щодо Рільке, то він «свій світ», свою опору неприйняття механічної цивілізації знаходить в Русі, передусім у стихії народного життя й світо-відчуження.

Вирішальна причина його справді безмежної симпатії до Русі й полягає саме в тому, що в ній він побачив особливу реальність, не – підвладну буржуазній цивілізації з її відчуженням людини і механізацією життя. Тут, вважав поет, немає «тиранії над речами», тут він відчуває, як встановлюється у нього «дружній зв'язок із речами, що веде вглибину, до великої простоти й чудової безпосередності»²². Саме Русь, як не раз він заявляв у своїх сповідях, повернула йому відчуття «братерської єдності зі світом і людьми», і за це він був їй вдячний протягом усього життя. Більше того, ця Русь, суб'єктивно сприйнята й витлумачена, стала для нього й надією на «оновлення світу», своєрідною проекцією в майбутнє, яка однак і самим поетом уявлялася неясно, ніби в містичному осяянні. «Русь була для мене реальністю, — писав він в одному з листів, — і водночас глибоким повсякденним усвідомленням того, що реальність — це щось таке, що, спершу дуже віддалене, повільно приходить лише до тих, хто має терпіння. Русь — країна, де люди замкнуті в собі, кожен носить у собі

цілий світ, кожен сповнений таємничості, як гора, кожен глибокий у своєму смиренні, без страху себе ним принизити, і тому кожен покірливий. Люди сповнені безмежності, незавершеності і надії: ті, що перебувають у становленні»²³.

Те нове, «органічне», світовідчуття, яке поет вважав дарунком Русі, своє перше й найпотужніше вираження знайшло в його ушлявленій збірці «Часослов». Нагадаймо, що могутнім стимулом до створення цього збірника послугували Рільке кївські враження. Чим же так вразила поета столиця України, що ж це були за враження, які вилилися в неповторну філософсько-ліричну симфонію «Часослова»?

Це старовинні церкви й собори, пам'ятники давньої й самобутньої культури, сприйняті поетом в особливому контексті як матеріалізовані втілення одвічної «сутності Русі»; велична Лавра, її келії й печери, де жили анахорети, «охоплені священним безумством»; натовпи прочан, в які він кидався, як кидаються в таємничий вабливий потік і, охоплений незнаним досі відчуттям приєднання до «великого цілого», духовного злиття з ним, відвідував старовинні храми. А потім усе це вписалося у враження від мандрів по Україні та Волзі, вписалося в «праландшафт», посилюючи ілюзію зустрічі з «одвічною Руссю», з її особливою людською сутністю.

Насправді ж це була стара, патріархально-християнська Русь, яка безповоротно відходила в минуле, проте вона ще реально існувала на рубежі ХХ ст., ніби концентруючись у Києві, в його «святих місцях». Вона була сприйнята й пережита поетом глибоко суб'єктивно, в контексті його напружених філософсько-поетичних шукань, центральним пунктом яких було подолання відчуження людини й механічності життя. Очевидно, Київ саме тому викликав у Рільке такий яскравий поетичний спалах, що тут з особливою силою його охопило відчуття зустрічі з незнаним світом, який, на його погляд, високо піднісся над дріб'язковістю й суєтою життя «відчужених людей», світом, в якому злилися в дивовижну єдність душі тисяч і тисяч людей, що палають екстазом і тягнуться до «великого і серйозного у житті», – до того, що поет визначив поняттям «Бога», вкладаючи, однак, у це поняття зміст, що не має нічого спільного з Богом теологів і церковників; але про це трохи далі.

Хоч «Часослов», зокрема другий його цикл, «Книга прощ», і виріс на основі кївських вражень, кївські і загалом українські реалії зустрічаються в ньому рідко, до того ж здебільшого в «зашифрованому вигляді». Тобто поет уникає розгорнутого експлікованого

змалювання їх, навіть прямо – не називає, – він скоріше натякає на них, але у філософсько-ліричному контексті збірника ці натяки набувають неабиякої сугестивності. Роль реалій в «Часослові» зовсім не декоративна, – переведені в «площину душі» (яка напружено переживає вічну драму людського буття, породжену колізією між індивідуальною свідомістю й універсумом, що його вона екстатично й безуспішно прагне досягнути, «увібрати в себе»), ці реалії – собори, печери, натовпи прочан, рівнини, села і т.д. – виступають символічними сугестіями названої драми, і, приміром, степові рівнини починають виражати у Рільке і «праландшафт», «первозданність світу», і «початок великої самотності», а село, що серед них загубилося, стає «тільки переходом від однієї далини до іншої».

Певне уявлення про те, як із конкретних вражень від мандрів по Україні виростали поезії «Часослова» з його вселюдським змістом може дати вірш «В селі стоїть остання хата...»:

In diesem Dorfe steht das letzte Haus
so einsam, wie das letzte Haus der Welt.
Die Straße, die das kleine Dorf nicht hält,
geht langsam weiter in der Nacht hinaus.
Das kleine Dorf ist nur ein Übergang
zwischen zwei Weiten, ahnungsvoll und bang,
ein Weg an Häusern hin statt eines Stegs.
Und die das Dorf verlassen, wandern lang,
und viele sterben vielleicht unterwegs.²⁴

Цей вірш теж позбавлений реалій, рис «місцевого колориту», теж переведений у план узагальненої філософсько-ліричної медитації, і лише із щоденника Рільке дізнаємося, що в ньому відбилося враження, пережите поетом одного літнього вечора десь на околиці Полтави. Це було закличне звучання далини й самотності, яке «залунало в мені одного разу в Полтаві, увечері, коли хатини були такі білі й самотні перед ніччю, що насувалася...»²⁵. Наведеному віршеві, при всій «зашифрованості» реалій та «місцевого колориту», властива інша конкретність — конкретність переживання, настрою, і тому така відчутна в ньому лірична атмосфера українського пейзажу, його сконденсований «настрій».

У «Часослові» є поезії, в яких проглядають або й змальовуються кіївські реалії (наприклад, «Ти успадкував проминуші зелені сади...», «Чи знаєш, Боже, тих святих?» та інші), котрі важливі для нас і як

свідчення, сказати б, топографічної закріпленості основного духовного дійства другої частини «Часослова» за Києвом. Думається, сама назва другої частини «Книга прощ» не є нейтральною в цьому плані, це не паломництво загалом, а саме прощі до Києва, до його святих місць, тут є конотативний зв'язок із прочанами, в натовпі яких поет відвідував храми й печери Києво-Печерської лаври. Та, насамперед, «Часослов» є схвильоване, натхненне вираження нового, органічного світовідчуття, яке «відкрила» поетові Русь і яке він вважав її «дарунком». Звідси й поява в «Книзі прощ» своєрідного ліричного героя, голос якого влітається в екстатичний монолог, звернений до Бога, яким є вся збірка. Можна твердити, що древній Київ, суб'єктивно сприйнятий і пережитий, здавався Рільке відповідним локусом для розгортання грандіозної філософсько-ліричної драми людського буття, яка становить основний зміст «Часослова». Щоправда, ліричне дійство третьої частини, «Книги убозтва і смерті», переноситься в Париж, який виступає уособленням буржуазної цивілізації з її відчуженістю людини й дегуманізацією життя. Але і цей контрастний світ, зрештою, постає і як об'єкт переживання того ж ліричного героя, «київського ченця», носія органічного, не спотвореного відчуженням світовідчування.

Із сказаного ясно, яке велике значення для розуміння «Часослова» має з'ясування змісту, що його вкладав Рільке в поняття Бога. У науково-критичній літературі воно трактувалося по-різному, з ухилами чи то до теології, чи то до філософії. Окремі критики шукали певну релігійну доктрину і, зіставляючи її з церковними, приходили до висновку, що найближча вона до вчення гностиків²⁶. У нас чути голоси про те, що Рільке було притаманне своєрідне «богошукування» чи «богобудівництво».

Думається, що всі ці тлумачення й аналогії лише відводять убік від справжнього змісту збірки, заводять у схоластичні нетрі, цілком чужі поетові. Коли проф. Г. Понгс, прагнучи з'ясувати «вихідні джерела» «Часослова», запитав у Рільке, яких містиків і філософів він читав, створюючи цю збірку, відповідь була категорична: «Ніяких містиків, так само як і філософів»²⁷. До цього поет додав, що у нього немає нахилу «до систематизації», до абстрактно-філософського мислення. Варто тут нагадати й про те, що його релігійне виховання було суто формальне і до релігії та церкви він протягом усього життя ставився нейтрально, причому з роками таке ставлення посилювалося.

Ближчий до істини французький дослідник Р. Пітру, який твердить, що суто релігійні ідеї Рільке «ніколи не піднімалися вище школярського рівня» і його «темний бог» пов'язаний не з теологією, а з давнього

пантеїстичною традицією німецької філософії і поезії²³. Справді, Бог із «Часослова» не має нічого спільного ні з іманентним Богом теологів і містиків, ні з трансцендентним Богом філософів-ідеалістів, а коли вже шукати його «родичів», то треба сказати, що найближчий він до пантеїстичного Бога Спінози, Гете, Гельдерліна і загалом пантеїстичної традиції в німецькій філософській ліриці. Найближчий до неї, але не збігається з нею.

Бог не вгорі, а внизу, не в небі, а в корінні, — цей мотив проходить у багатьох творах Рільке, починаючи з «Часослова» й закінчуючи «Дуїнськими елегіями». Це «темний бог», що затаївся «в глибині речей», «в корінні», власне, це та стихійна творча сила природи, яка породжує всю розмаїтість буття, він «ніби атом, що новою наукою сприймається як всесвіт у піщинці», — пояснював Рільке в одному з листів 1923 року.²⁹ «Бог «Часослова» — не всемогутня зовнішня сила, а материнський хаос всього сутнього»³⁰, — зауважувала Лу Андреас-Саломе, і до її голосу варто прислухатися, бо вона була не тільки супутницею мандрів поета по Україні й Росії, але й постійним повірником таємниць його духовного життя. А сам Рільке в «Часослові» дає таке узагальнене вираження «Бога»:

Du bist der Dinge tiefer Unbegriff,
der seines Wesens letztes Wort verschweigt
und sich den andern immer anders zeigt:
dem Schiff als Küste und dem Land als Schiff³¹

Там же, де конкретизується ця абстрактна формула багатогранного ліричного переживання «Бога», Рільке нерідко приходиться до його прямого ототожнення з природою, з її життєтворними стихіями. Та й взагалі поняття «Бог» (Gott) і «життя» (Leben) були для Рільке взаємопроникні і взаємозамінні, про що яскраво свідчить хоча б такий випадок. Під час мандрів по Росії він записав у щоденник вірш, за змістом і стилем цілковито споріднений з «Часословом», і присвятив його Лу Андреас-Саломе. Вірш являє собою палкий схвильований монолог, з яким поет звертається до «сповненого таємничості життя»:

Geheimnisvolles Leben, du, gewoben
aus mir und vielen unbekannten Stoffen,
geschied mir nur: mein Sinn ist allen offen
und meine Stimme ist bereit zu loben³²

Лу вірш дуже сподобався, і вона попросила Рільке включити його до «Часослова», що той і зробив, але, ідентифікації ради, скрізь слово «життя» (Leben) замінив словом «Бог» (Gott). Найцікавіше те, що ця операція не викликала ніяких мутацій в ідейно-художній структурі вірша, виявилася органічною. І це тому, що, за вдалим виразом німецької дослідниці Е. Кассіер-Сольміц, Бог «Часослова» «виріс із життя, що він має земне, а не небесне походження»³³.

Із цією пантеїстичною природою «Бога» Рільке пов'язана чи не найважливіша особливість поетики «Часослова» — здебільшого образи й картини, в яких поет виражає «Бога», не перетворюються на абстраговані символи й алегорії, а залишаються й образами та картинами реальностей земного буття. І це тому, що «Бог» Рільке схожий, зрештою, на той «материнський хаос» античної натурфілософії, з якого породжується «космос», тобто «впорядкований світ», простір і час, світ форм і образів. «Життя» і «Бог» у Рільке поняття взаємопроникні і взаємозамінні, але при цьому, — що дуже важливо! — не «життя» символізує Бога, а Бог є своєрідною «універсальною метафорою», що виражає життєтворні стихії природи, внутрішню динамічну єдність світу.

Дослідники не раз вже констатували, що Бог «Часослова», складний і алогічний, не вкладається в жодну формулу, не вкладається тому, що це не філософська чи теологічна концепція, а поетично-інтуїтивне відчуття «абсолютного», «вічного становлення» світу й людини, їхньої внутрішньої динамічної єдності. «Символ абсолютного, до якого поет прагнув у своїх неспокійних шуканнях, цей Бог виривається з усіх дефініцій, — пише, наприклад, французький дослідник В. Гель... — Бог у Рільке — вічне становлення. Для того, щоб виразити цю ідею, чернець-поет (натяк на монологічну форму «Часослова». — Д. Н.) використовує курйозну формулу: Бог не є Бог-отець, він Бог-син, але не людини, а людей, наділених силою уяви і творчості, які прославляють і завершують творіння»³⁴.

Лише тепер, з'ясувавши в загальних рисах справжній зміст «Бога» Рільке, можемо перейти до мотиву, що проходить крізь увесь «Часослов» та «Розповіді про благого Бога» і має принципове значення для висвітлення нашої теми — мотиву «близькості Русі до Бога». «Русь межує з Богом», — таке стисле формулювання дав йому сам поет у названій збірці оповідань, і ці його слова нерідко тлумачили (і тлумачать ще й тепер), як зізнання в тому, що в Росії він бачив країну релігійно-церковного благочестя, що росіяни (рівною мірою й українці) були для нього «народом-богоносієм». Насправді ж ці

слова стосуються не релігійно-церковного Бога, а шойно схарактеризованого «темного бога», який у творчості Рільке виступає передусім «універсальною метафорою» становлення світу й людини, їхньої внутрішньої динамічної єдності.

Це визнав Г. Марсель, чільний представник християнського екзистенціалізму в лекціях про Рільке, прочитаних на початку 1944 року в Парижі.³⁵ У цій опозиції поет був уже в час написання «Часослова», що засвідчує запис про Христа в щоденнику від 4 жовтня 1900 року, незабаром після повернення з Росії: “Він – той, хто поряд, хто заступає Бога. Він привчає підходити до Бога з людською міркою. Ми звикаємо лагіднішати у спілкуванні із Сином Божим, а потім потрапляємо в крижаний вітер з вершин вічності”³⁶.

Судячи з усього, поета найбільше захопили в Києві не храми й реліквії самі по собі, як пам’ятки культури, а юрми прочан, їхнє перечування Бога, що було ним сприйняте як злиття з духовним, високим, універсальним. Чи не цим пояснюється те, що в коло його київських захоплень не увійшли Софія та інші старовинні храми, що ці захоплення сконцентрувалися на Лаврі та юрмах прочан, з якими він хотів би злитися:

Du Sott, ich möchte viele Pilger sein,
um so, ein langer Zug, zu dir zu gehn
und um ein grobes Stück von dir zu sein:
du Garten mit den lebenden Alleen.
Wenn ich so gehe, wie ich bin, allein, –
wer merkt es denn? Wer *sieht* mich zu dir gehn?³⁷

Пояснюючи під кінець життя в листі до Ільзи Яр свої “взаємини з Богом”, Рільке писав: «Властивості відбираються у Бога, який вже не піддається вираженню, і знову переносяться на творіння, на любов і смерть; можливо, що вже почасти звершилося в «Часослові», це той Бог, що піднімається з животрепетних сердець, вкриває небо і спадає звідти дощем»³⁸. Це «одвічний Бог», “поза яким не існує справжня спільнота”, але й сам він поза нею не існує. Слід сказати, що й у київській Лаврі поет вловлював його присутність, його подих не в храмах і печерах, а в «спільноті» прочан, в їхніх «животрепетних серцях», звернених до Бога.

Цікавий в цьому плані вірш «Ти знаєш, Боже, тих святих?», в якому йдеться про печери київської Лаври й мошці святих, які «навіть у тісних монастирських келіях / відчували себе близько до суєтного світу / і

закопалися глибоко в землю». Таким шляхом вони прагнули наблизитися до Бога, але поет сумнівається, чи є то правдивий шлях. Вони «жили, як дім без вікон», без смерті, бо ніби померли давно, не розрізняючи світла й ночі, забувши свій вік і вигляд, їх ніби якась хвиля віднесла назад, в материнське лоно, і вони «сидять, ніби ембріони з великими головами й маленькими руками». Невипадково вірш починається питанням: “Ти знаєш, Боже, тих святих?”, в якому вловлюється сумнів. І навіть те, що “тисячі прочан із міст і степу” прибувають поклонитися мощам святих, не стає для поета ствердною відповіддю. Завершується вірш каскадом запитань поета, звернених до Бога, з яких останнє, узагальнююче, звучить так:

Sind sie dir noch zu deinen Plänen gut?
 Erhaltst du unvergänglich Gefäße,
 die du, der allen Mäben Ungemäße
 einmal erfüllen willst mit deinem Blut?³⁹

Із цих питань і особливо з останнього, напрошується висновок, що поки що поет не знаходить у цих святих присутності «одвічного Бога», який є невіддільним від життєтворчих сил, інкорпорованих у природі.

У контексті «Часослова» «пограниччя з Богом» означає насамперед те, що Русь — країна, яка теж перебуває у становленні, означає її близькість до «материнського хаосу», обіцяння інших, органічних форм людського буття. Сприйнята й пережита в такому плані, вона навіює Рільке чи не найоптимістичніший вірш у всій його поетичній спадщині. Цитую його в адекватному перекладі М. Бажана:

Все буде знов могутнє і велике, –
 рівнинні землі, повноводні ріки,
 великі дерева, малі тини,
 і падоли просторі, де навіки
 осядуть хлібороби й чабани.

І досить показово, що в цьому оновленому світі поет не залишає місця для церков, бо вони чужі стихії життя, вони — в'язниці для його «темного бога»: «І ніяких храмів, які судомно хапають Бога, що тікає від них, // а потім оплакують його, як ув'язнену поранену істоту». Вміщений в кінці другого циклу, вірш належить до поезій, в яких Рільке узагальнював враження від країни, що “межує з Богом”, де, здавалося йому, він став віч-на-віч із глибинними життєтворними силами. Саме

це й дало йому надію на «оновлення світу» і, завершуючи цей вірш, він пророкує майбутнє, коли, «не заграваючи більше з потойбічним і не виставляючи смерть напоказ», люди «будуть служити земному, мріючи про земне».

Отже, свого «Бога» Рільке знаходив не в храмах України і Росії, а в їхньому «праландшафті», в їхній близькості до «живого космосу», в їхніх людях, «сповнених нескінченності, незавершеності і надії», людях, що «перебувають у становленні». У «Часослові» й інших творах, навіяних мандрями поета по Росії і Україні, «Бог» і «праландшафт», якщо не ідентифікуються (тому що «Бог» у Рільке — складний комплекс змісту), то великою мірою зближуються. І вони стають тією силою, яка спроможна злити людину з речами й стихіями в один гармонійний і органічний світ. І, зрештою, ця сила, «Бог», мислиться поетом як така, що слугує єднанню людини зі світом і людьми, подоланню відчуження, на чому особливо наголошується в одному з його «автокоментарів»⁴⁰.

У «Часослові» ці мотиви єдності людини зі світом дістали переважно музично-ліричне вираження, а згодом, у «Нових поезіях» — і об'єктивізоване, пластичне. «Часослов» сповнений витонченої музики, яка змушує згадати наймелодійніші вірші Верлена. Тут Рільке вдається до різних систем римування, створює, множачи рими, своєрідні музично-поетичні періоди, наповнює свої вірші звучними алітераціями й асонансами. Але якщо мелодійність Верлена нагадує сольну чи камерну музику, то «Часослов» — це, скоріше, симфонія зі складним філософсько-ліричним змістом і поліфонічною будовою. Могутні хвилі музики накочуються в ній одна за одною, несучи потік образів і асоціацій, активізуючи глибокий чуттєвий зміст слова.

Одне слово, мандри по Росії і Україні, знайомство з народним життям викликали глибинні зрушення у світогляді й творчості Рільке. Порівнюючи роль Італії і Русі у своєму духовному житті, він писав в одному з останніх листів: «Італію я знав і любив уже із семи років; завдяки промовистій розмаїтості і багатству форм, вона була, так би мовити, букварем для мого динамічного внутрішнього життя. Але вирішальна роль належить Русі: саме вона в 1899 і 1900 роках не тільки відкрила мені світ, ні з чим не зрівнянний, світ безмежних масштабів, але й завдяки своїй людській сутності наділила мене почуттям братерського зв'язку з людьми»⁴¹. Поет був певен до кінця життя, що тоді, на порозі ХХ ст., відкрив нову й велику реальність, непідвладну буржуазній цивілізації з її відчуженням людини й дегуманізованістю життя, реальність, яка повернула йому втрачене відчуття органічного зв'язку зі світом і людьми.

Безперечно, в його сприйнятті України і Росії було немало суб'єктивно-однобічного, ілюзорного, а то й цілком хибного. Вище вже йшлося про ідеалізацію патріархально-селянського світу, у смиренні й покірливості якого він побачив лише наслідок його духовної органічності й самодостатності. Також його віра в особливу місію Русі аж ніяк не витікала з реалістичного розуміння її тодішнього стану. Дивовижно однобічний у підході до Русі, Рільке не хотів помічати буржуазних відносин, які вже на той час набули значного розвитку, або ж вважав їх чимось наносним, не пов'язаним з її глибинною «людською сутністю». Доречно тут згадати, що його драгував «новий», тобто буржуазний Київ, і, скаржачись на нього в листах до матері, він відрізняв його не тільки від «старого», «справжнього» Києва, але й від народного елементу — йому не хотілося бачити в ньому наносне породження «космополітичної цивілізації», вплив буржуазної Європи, несумісний з «руською сутністю»⁴². Одне слово, в Росії поетові хотілося бачити тільки повну антитезу європейській капіталістичній цивілізації, і звідси його затяте ігнорування буржуазних проявів і рис тогочасної російської і української дійсності. Ясна річ, це вело також до того, що й пролетарська Росія і пролетарська Україна, які визрівали для великої революції, пройшли повз його увагу, теж лишилися йому чужими й незрозумілими.

Суб'єктивна однобічність сприйняття поетом української дійсності, ілюзорність, а то й хибність багатьох уявлень про неї — річ цілком очевидна. Але ж не менш очевидно й те, що при всьому тому зустріч поета з Україною, почерпнуті на її землі враження, злившись у могутній потік із російськими враженнями, неабиякою мірою спричинилися до радикального зламу в його творчості, ввійшли, як він сам у цьому не раз сповідався, в основу його світовідчуття. Поезія Рільке — не ілюстрування метафізичних «прозрівань» та «істин», а конкретно-почуттєва образотворчість, яка вбирала й експресивно виражала розмаїття безпосереднього життя, його «стихійну» складність і суперечливість. І попри всю неповноту й однобічність його сприйняття України, найважливіше для нас те, що українські враження, українські елементи стали для Рільке складниками «великої реальності», не підвладної буржуазній цивілізації, опорою неприйняття й заперечення цієї цивілізації, надією, хоч і невиразною, на «оновлення світу» і водночас тим ґрунтом, на якому розпускалися паростки гуманістичних і реалістичних тенденцій його естетики й творчості.

Як відомо, саме Рільке серед поетів кінця XIX — початку XX ст. з найбільшою глибиною й експресією виразив трагедію людського існування у світі дегуманізованості й відчуження. Водночас, у жодного поета того часу не звучав такий пристрасний смуток за втраченою єдністю людини зі світом і людьми, за втраченою цільністю й органічністю світовідчуття. Більше того, поезія Рільке була не тільки вираженням трагедії відчуження, але й екстатичною спробою протидії цим процесам, породжуваній ними «неприродності життя». У його пізній творчості домінуючими стають мотиви життєствердження, глибокого взаємопроникнення людини і світу, їхнього органічного злиття. Тепер «йому здавалося, що в душах людей мають зникнути межі між людиною і речами, що всі аспекти людського буття, зокрема любов і смерть, втрачають свою полярність і включаються в якийсь єдиний «внутрішній простір світу» (Weltinnenraum)⁴³. Яскраво виражено цей мотив у вірші «До всіх чуттів шепочуть тихо речі...» з такими його «кульмінаційними» рядками:

До всіх чуттів шепочуть тихо речі:
“про нас згадай”, – мов молять про рятунок
і день, що скнів в байдужій порожнечі,
розкрившись, віддасть себе в дарунок.

Хто зміряє набуток наш? Хто нас
від днів минулих може відірвати?
Для того нам себе даровано пізнати,
щоб інших відкривать водночас.

Усі світи один єднає простір:
мене й зірки. Птах лине й крізь мене,
і он те дерево шумливе і пружне
там — і в мені свої колише брості.

(Переклад мій.—Д. Н.)

Та не буде перебільшенням сказати, що «внутрішній простір світу» пізнього Рільке — це, зрештою, не що інше, як трансформація, піднесення до філософсько-поетичної концепції того живого й інтенсивного відчуття єдності зі світом і людьми, яке вперше охопило поета під час мандрів по Росії та Україні, і перше, ще стихійне вираження, знайшло в «Часослові» і «Книзі картин». Отже, ця провідна

філософсько-поетична концепція пізнього Рільке теж певною мірою була «дарунком Русі», який допомагав поетові протистояти натискові антигуманістичних сил епохи імперіалізму.

ПРИМІТКИ

* Про рільківські переклади В. Стуса див.: “Всесвіт”, 1991/1.

¹ R.-H. Heygrodt, Die Lyric Reiner-Maria Rilke. Versuch einer Entwicklungsgeschichte. Freiburg, 1921, 84.

² R.-M. Rilke, Briefe aus Musot 1921-1926. Leipzig, 1940, стор. 37.

³ Lou Andreas-Salome. Reiner-Maria Rilke. Leipzig, 1928, стор. 21 4 р.

⁴ R.-M. Rilke, Briefe auf Musot, стор. 363.

⁵ J.F. Angelot, Reiner –Maria Rilke. L’evolution spirituelle du poete. Paris, 1939, стор. 120.

⁶ R.-M. Rilke, Briefe und Tagebücher aus der Frühzeit 1899 bis 1902, Leipzig, 1931, стор. 13.

⁷ S. Brutzer, Rilkes rusisches Reisen. Königsberg, 1934, стор. 4.

⁸ R.-M. Rilke, Briefe und Tagebücher aus der Frühzeit, стор. 23.

⁹ S. Brutzer, Rilkes russisches Reisen, стор. 6.

¹⁰ A. Rogalski. Rilke i Rocja // Zycie i mysl, 1 1950, № 11-12, стор. 38.

¹¹ R. M. Rilke, Briefe und Tagebücher aus der Frühzeit, стор. 267.

¹² R. M. Rilke, Briefe und Tagebücher aus der Frühzeit, стор. 394 – 395.

¹³ С. Бруцер, яка працювала в архіві Рільке, говорить, що їй не вдалося з’ясувати хто автор цієї книжки. Див. S. Brutzer, назв. праця, с. 69.

¹⁴ “Будь степом і степом будь широким. // Зі старими, старими могилами, // високими і ледь виізапавими, // коли місячно над рівнинним // давноминулим краєм”.

¹⁵ “Будь степом, будь степом, будь степом, // тоді напевне з’явиться і старий, // якого я ледве відрізняю від ночі, // і принесе свою велетенську незримість // в мій нашорощений дім”.

¹⁶ Цит. з кн.: S. Brutzer, Rilkes rusisches Reisen, стор. 44.

¹⁷ R. M. Rilke, Briefe und Tagebücher aus der Frühzeit, стор. 265 –266.

¹⁸ Rogalski A. Rilke i Rocja // Zycie i mysl, 1 1950, № 11-12, стор. 38.

¹⁹ “...хочу пройти мимо всього іншого, хочу будувати своє життя камінь за каменем не з руїн князівських замків – з каменів, що купаються ще у воді, з гір, що височать у лузі”.

²⁰ R.-M. Rilke, Briefe und Tagebücher aus der Frühzeit, стор. 266.

²¹ К. Маркс, Ф. Енгельс Из ранних произведений. М., Госполитиздат, 1956, стор. 591.

²² R. M. Rilke, Briefe und Tagebücher aus der Frühzeit, стор. 16.

²³ R. M. Rilke, Briefe und Tagebücher aus der Frühzeit, стор. 419.

²⁴ «У цьому селі стоїть остання хата, така самотня, мов вона – остання хата світу. Дорога, яку маленькому селу не спинити, йде повільно далі в ніч. Маленьке село — це тільки перехід від однієї далини до іншої, сповнений передчуття й боязні шлях, яким так легко піти. А ті, що покинули село, довго бредуть і, можливо, багато з них померли в дорозі».

²⁵ R.-M. Rilke, Briefe und Tagebücher aus der Frühzeit, стор. 267. Далі Рільке говорить, що таке саме враження він ще раз пережив у Саратові, на березі Волги.

²⁶ Наприклад, див.: M. Jastrun, *Źycie, poezja i smiere Reinera-Marii Rilkego*. – «Poezja i rzeczywistość». Warszawa, 1965, стор. 84—85.

²⁷ Анкета 1921 р. Див.: R. - M. Rilke, *Briefe aus Musot*, стор. 322.

²⁸ R. Pitrou, *Reiner-Maria Rilke. Les themes principaux de son oeuvre*. Paris, 1938, стор. 62–63, 73.

²⁹ *Briefe aus Musot*, стор. 195—196.

³⁰ Lou Andreas-Salome, *Reiner Maria Rilke*, стор. 20.

³¹ «Ти речей глибинна сукупність, яка замовчує останнє слово про свою сутність і перед іншими завжди постає інакше: кораблеві як берег і суші як корабель» (нім.).

³² «Сповнене таємничості життя, ти, зіткане із мене і невідомих речей, явись скоріше: моя душа всьому відкрита і мої уста готові славити тебе». Цит. за кн.: E. Kassirer-Solmitz, *Das Stundenbuch...*, Heidelberg, 1962, стор. 18.

³³ E. Kassirer-Solmitz, *Das Stundenbuch...*, стор. 18.

³⁴ Victor Hell, *Reiner-Maria Rilke. Existence humaine et poesie orfique*. Paris, 1965, стор. 34—35.

³⁵ Marcel G. *Homo viator. Prolegomènes à une metaphysique de l'esperance*. – Paris, 1944.

³⁶ R.-M. Rilke, *Briefe und Tagebücher aus der Frühzeit* стор.377.

³⁷ “Боже, я хотів би бути юрмою прочан, // щоб так, довгою процесією, йти до Тебе, // і щоб бути великою часткою // того, хто є сад, в алеях якого буяє життя // Та коли я піду до Тебе сам – один // то хто це помітить? Хто побачить мене одного, як іду до Тебе?”

³⁸ Rilke R. M. *Briefe aus Musot*, S. 195.

³⁹ “Чи відповідні вони Твоїм намірам? // І чи є вони неминучими оболонками, // в які Ти, всім мірам безмірний, // одного разу захочеш влити свою кров?”

⁴⁰ R.- M. Rilke, *Briefe aus Musot*, стор. 195 –196.

⁴¹ R.- M. Rilke, *Briefe aus Musot*, стор. 370.

⁴² S. Brutzer, *Rilkes russisches Reisen*, стор. 5—6.

⁴³ История немецкой литературы. Т. 4. – М., «Наука», 1968, стор. 381.